

Quliyev Fərman Ağadədə oğlu

A. e. d., prof. Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi,
e-mail: prof.fquliyev@mail.ru

Kərimov Samir Kərim oğlu

T.ü.f.d. Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi,
e-mail: samir-cayrud@mail.ru

Cəfərov Mayis Vəliməmməd oğlu

T.ü.f.d. Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi,
e-mail: mayis1968@mail.ru

TƏBİİ VƏ ANTROPOGEN PROSESİSLƏRİN LƏNKƏRANIN ARXEOLÖJİ ABİDƏLƏRİNƏ TƏSİRİ VƏ PROBLEMİN HƏLLİ YOLLARI

Açar sözləri: Lənkəran, arxeologiya, antropogen, kurqan, qala, Yeddi qardaş, Bəlləbur

Ключевые слова: Лянкяране, археология, антропоген, курган, крепость, Семь братьев, Баллабур

Key words: Lankaran, archaeology, anthropogenic, kurgan, fortress, Seven Brothers, Ballabur

Cənub-şərqi Azərbaycanın arxeoloji baxımdan zəngin ərazilərindən biri də Lənkəran olmuş və onun arxeoloji abidələri uzun müddət sistemli tədqiqata cəlb olunmamışdır. Lənkəran arxeoloji abidələrinin tədqiqinə ilk cəhdlər XIX əsrin sonlarından başlanılsa da, yalnız keçən əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq bölgənin bəzi abidələrində müəyyən arxeoloji kəşfiyyat işləri görülmüşdür (1. s. 76-80; 2, s.4-7). Son 30 il ərzində isə Lənkəran ərazisində heç bir geniş miqyaslı arxeoloji qazıntı işləri aparılmamışdır. Bu yaxınlarda Cənub-şərqi Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin sistemli və geniş miqyaslı tədqiqi məqsədilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Yer Elmləri Bölməsinin vəsatəti əsasında Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi nəzdində "Arxeologiya şöbəsi" yaradılmışdır. Şöbənin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də Lənkəranın arxeoloji abidələrinin sistemli tədqiqidir. Bu məqsədlə regionun müxtəlif xronoloji çərçivəyə malik olan abidələrində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparılmış, onların mövcud durumu və dövrləşdirilməsi ilə bağlı yeni məlumatlar əldə edilmiş, bir çox yeni abidələrin elmi dövriyyəyə daxil edilməsilə bağlı müəyyən işlər həyata keçirilmişdir. Aparılan arxeoloji kəşfiyyat işlərinin nəticələrinə əsasən onu demək olar ki, bölgənin əsas arxeoloji abidələrin mövcud durumu qənaətbəxş deyil, onlar daha çox təbii və antropogen təsirlərə məruz qalmış, bəzi abidələr məhv olmaq təhlükəsilə üz-üzədir. Təbii proseslər və antropogen faktorlar bölgə abidələrinə ciddi şəkildə təsir göstərmişdir.

Coğrafi mövqeyinə görə Lənkəran vilayəti Azərbaycanın beş təbii bölgəsindən biri olmuş, ərazinin düzənlik relyefi Xəzər dənizinin geri çəkilməsi, şimal-qərbdən cənub-qərbə doğru paralel uzanan dağ silsilələrindən axan suların təsiri altında formalaşan akkumulyativ mənşəli üçüncü dövrün süxurlarından təşkil olunmuş, ovalıqdan və vulkanik mənşəli dağlıq ərazidən ibarət olmuş rütubətli və subtropik iqlimə malikdir (3, s.34-35; 4,s.30-31). Ərazinin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti hələ qədim dövrlərdən başlayaraq burada ibtidai insanların məskunlaşmasını şərtləndirmiş, buna onların həyat təzi və təsərrüfat fəaliyyətini özündə əks etdirən çox saylı arxeoloji abidələrdə şahidlik edir. Hazırda Lənkəran ərazisində aşkar olunan arxeoloji abidələrin böyük bir qismini son tunc və erkən dəmir dövrünə aid abidələr təşkil edir.

E.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərində Lənkəran ovalığı əkinçimaldar tayfaların intensiv məskunlaşdığı ərazilərdən biri olmuş və burada məskunlaşan tayfalar zəngin arxeoloji mədəniyyət yaratmışlar. Onu da qeyd edək ki bölgənin əkinçimaldar tayfaları göstərilən dövrdə əsasən Lənkərançay və onun qollarını təşkil edən çay vadilərində daha sıx məskunlaşmışlar. Lənkəran, İstisu və Ləkərçay hövzələrində qeydə alınmış arxeoloji abidələr nekropollar və kurqanlardan ibarətdir.

Bu abidələr içərisində kurqanlar daha əhəmiyyətli yer tutur. Kurqanların bir çoxu hələ keçən əsrin 70-90-cı illərində ciddi şəkildə antropogen təsirə məruz qalmış, tərəvəzçilik təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi nəticəsində ağır texnikalar vasitəsilə dağıdılmışdır. Həmin kurqanların örtükləri və dəfn kameraları dağıdılmış, dəfn avadanlıqları isə qarət olunmuşdur. Kurqanların dağılmasında antropogen amillərlə yanaşı təbii proseslərdə az rol oynamamışdır. Belə ki, ərazinin həddindən artıq rütubətli iqlimə malik olması dövrümüzə gəlib çatmış iri ölçülü kurqanların örtüklərinin üzərində kol-kos və dəmirağaclarından ibarət kiçik lokal meşələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Uzun illər ərzində baxımsızlıq ucbatından bu abidələrin ərazisi bir növ cəngəlliyyə çevrilmişdir.

Belə ki, İstisuçayın hövzəsində qeydə alınan "Yeddi qardaş" kurqanları Lənkəran ərazisində ən böyük ölçülü kurqanlar olsa da, onların örtüklərində əmələ gələn lokal meşələr bu unikal kurqanların ciddi şəkildə zədələnməsi ilə nəticələnmişdir. Şağlaküçə kəndi ərazisində qeydə alınan Karpoviç (yerli əhali İmamzadə adlandırır) adlı kurqan öz ölçülərinə və strukturlarına görə Azərbaycanın ən iri ölçülü kurqanlarından biri olmasına baxmayaraq həmin kurqanın üzərində müxtəlif tikililər salınmış, ətəklərindən isə intensiv yağışların yağması nəticəsində sürüşmələr baş vermişdir. Yuxarı Nüvədi, Haftoni, Hacıkənd (Talışlı), Şağlaküçə, Səpnəkəran və s. kəndlərinin ərazisindəki kurqanların müasir durumu heç də ürəkaçan deyildir. Kurqanların bəzilərinin örtüklərində müasir kənd qəbiristanlıqları salınmış və yaşayış evləri tikilmişdir.

Lənkəran şəhərindən 10 km cənub-şərqdə, Bəlləbur və Qurunba kəndlərinin arasında, Lənkərançay su anbarının yaxınlığında, qədim ticarət yolunun üzərində yerləşən Bəlləbur qalası da daha çox təbii və antropogen təsirə malik olan abidələrindəndir. Bəlləbur qalası mürəkkəb müdafiə mexaniziminə malik olan və çox geniş ərazini əhatə edən (təqribən 15 ha) orta əsr qalalarından biridir. Kvadrat biçimli, bişmiş kərpic və gəclə inşa olunan Bəlləbur qalasının salamat qalmış qala

divarlarının hündürlüyü bəzi yerlərdə 3-4 m, eni 1,5-2 m-ə çatır. Qala bürclərinin və divarlarının bir hissəsi təbii aşınmalar və sürüşmələr nəticəsində uçularaq Bəlləbur dağının ətəklərinə doğru səpələnmişdir. Hazırda qala ərazisini keçilməz meşə və cəngəlliyə çevrilmiş, onu uzaqdan görünməz etmişdir. Meşə örtüyü, ağacların kökləri qala divarlarının səthlərində çatlar əmələ gətirilmiş və eyni zamanda mədəni təbəqəni zədələmişdir.

Keçən əsrdən başlayaraq Bəlləbur qalası həm də sərvət axtaranların diqqətini cəlb etmiş, müxtəlif vaxtlarda qala ərazisində qanunsuz qazıntılar aparmaq cəhdləri olmuşdur. Bu məqsədlə qaladakı təsərrüfat və məişət tikintiləri dağıdılmış, mədəni təbəqəyə ciddi ziyan dəymişdir. Bəlləbur qalasının kompleks arxeoloji tədqiqata ehtiyacı vardır. Çünki qala regionda arxeoturizimin inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli abidələrdən hesab edilir.

Lənkəran arxeoloji abidələrini məhvəyə təhlükəsi ilə üz-üzə qoyan digər faktor məskunlaşma problemidir. Əhalinin say artımı rayonun müxtəlif kəndlərində yaşayış tikintilərinin inşasına ehtiyac yaratmış, əksər kəndlərin yaşayış massivlərinin sərhədlərin genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bir vaxtlar insanların təsərrüfat və məişət fəaliyyətlərindən kənarda qalmış bu abidələr urbanizasiya prosesinin sürətlənməsi nəticəsində dağılmağa məruz qalmış onların yerüstü əlamətləri silinmişdir. Belə hallar daha çox Bəlləbur, Velədi, Şiləvar, Digah və s. kəndlərin ərazisindəki ölkə və yerli əhəmiyyətli abidələrdə rast gəlinir.

Bu abidələrin əksəriyyətini sərhədləri əhəmiyyətli dərəcədə kəçilmiş, onlar insanların təsərrüfat və məişət ehtiyaclarının qurbanına çevrilmişdir. Vaxtilə hektarlarla sahəni əhatə edən bu abidələrdən əsər əlamət qalmamışdır. Arxeoloji abidələrin dağılması prosesinin bu gün artan templə getməsi mübarizə tədbirlərinin effektlərinin az olması problemin kökündə olan əsas məsələlərdən biridir (5, s.7). Lənkəranın arxeoloji abidələrinin müasir durumu, təbii və antropogen proseslərinin onlara təsir imkanlarının xeyli dərəcədə artmasını deməyə əsas verir.

Ümidvarıq ki, Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyət abidələrinin mühüm tərkib hissəsi olan Lənkəranın arxeoloji abidələrinin mühafizəsinin səmərəliliyinin artırılması və qayğı göstərilməsi təbii və antropogen prosesləri minimuma endirəcək. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq problemin aşağıdakı həlli yollarını təklif edirik:

1. Lənkəran rayonunun arxeoloji abidələrinin müasir tədqiqat üsulları əsasında elektron məlumat bazası və xəritəsini yaratmaq;

2. Lənkəranın arxeoloji abidələrinin tədqiqi məqsədlə stasionar ekspedisiyaların təşkili;

3. Arxeoloji abidələrin qorunmasının səmərəliliyini artırmaq məqsədilə müvafiq dövlət qurumlarına təkliflər göndərmək və effektiv mühafizə tədbirlərinin işlənilib hazırlanması;

4. Yerli əhali arasında arxeoloji maarifləndirici tədbirlərin mütəmadi aparılması.

Ədəbiyyat

1. Məxmudov F. *Культура юго-восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа*. Баку, Нафта-пресс, 2008.
2. Kərimov.S.K. *Lerik rayonunun arxeoloji abidələri*. Bakı, Araz, 2006.
3. Salayev E., Babayev M., Cəfərova Ç., Həsənov V. *Azərbaycan torpaqlarının morfo-genetik profili*. Bakı, Elm, 2004.
4. Məmmədova S.Z., Şabanova C.Ə., Quliyev M.B. *Lənkərançay hövzəsi torpaqlarının ekoloji monitorinqi*. Bakı, Elm 2005.
5. Alməmmədov X. *Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu*. I kitab. Bakı, "Çap Art", 2016.

*Кулиев Фарман Агадеде оглы,
Керимов Самир Керим оглы,
Джафаров Маис Валимамед оглы*

ПРИРОДНОГО И АНТРОПОГЕННОГО ВЛИЯНИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ЛЯНКЯРАНСКОГО РАЙОНА И ПУТИ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию причин влияния различных природных и антропогенных факторов на археологические памятники, зарегистрированные в Лянкяране. Проанализировано нынешнее состояние археологических памятников и обосновано, что эти памятники истории есть неоспоримые источники в изучении нашей материальной культуры. Крайне важно систематически изучать и сохранять эти памятники.

В течение последних лет повышенное внимание государства к археологическим памятникам будет способствовать устранению существующих проблем. Учитывая вышеизложенное, мы предлагаем следующие решения проблемы:

1. Создать электронную базу данных и карту археологических памятников Лянкяранского региона на основе современных методов исследования;
2. Организация стационарных экспедиций по изучению археологических памятников Лянкярана;
3. Представление предложений соответствующим государственным учреждениям по повышению эффективности защиты археологических памятников и разработке эффективных мер для их защиты;
4. Регулярная археологическая просветительская работа среди местного населения.

*Quliyev Farman Agadede oğlu,
Kerimov Samir Kerim oğlu,
Djafarov Mayis Valimamed oğlu*

**THE INFLUENCE OF NATURAL AND ANTHROPOGENIC
PROCESSES ON LANKARAN ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS
AND THE WAYS OF SOLVING OF THE PROBLEM**

SUMMARY

The article is dedicated to the study of destroying causes of numerous archaeological monuments marked in the Lankaran area under the influence of different natural and anthropogenic factors. Modern state of the archaeological monuments has been analyzed and their being unique sources in studying of our material-cultural history. Systematically study of these monuments and their protection are very important.

During the last years the states paying much attention to the archaeological monuments will give their results in avoiding existed problems. Taking into consideration the above mentioned matters, we suggest following ways of solving the problem:

1. To compile an electronic data base and a map of the archaeological monuments of the Lankaran region on the base of modern research methods.
2. Organization of stationary expedition with the aim of studying Lankaran archaeological monuments.
3. With the aim of improving the efficiency of archaeological monuments to send offers to state bodies and preparing of effective protection measures.
4. Carrying out constant enlightenment measures among local population.